

Universiteit Utrecht

Universiteit Utrecht

Nederlandse christenen & liberale verworvenheden

Een kwantitatief onderzoek naar de attitudes van verschillende groepen christenen ten aanzien van liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij

Bachelorproject Sociologie

Auteur: Marijn Wesselink (6211860)

Begeleider: Leonard van 't Hul

Tweede beoordelaar: Anne van der Put

Datum: 15 juni 2020

Inhoud

1. Inleiding	2
2. Theorie	5
2.1 Religie en liberale verworvenheden.....	6
2.2 Striktheid van religieuze ideeën.....	7
2.3 Sociale controle binnen de religieuze groep.....	8
2.4 Verschillen tussen denominatie.....	9
3. Data en methode	11
3.1 Data.....	11
3.2 Methode.....	12
4. Resultaten	17
4.1 Gelovigheid.....	17
4.2 Striktheid.....	18
4.3 Kerkelijkheid.....	19
4.4 Denominatie.....	20
4.5 Variatie binnen liberale verworvenheden.....	21
5. Conclusie en discussie	22
5.1 Conclusie.....	22
5.2 Discussie.....	24
Literatuur	26
Appendix A	30

Samenvatting

Omdat er van oudsher wordt aangenomen dat religie en liberale verworvenheden zich slecht tot elkaar verhouden, en er uit het onderzoek van Achterberg et al. (2009) is gebleken dat christenen in Nederland de publieke rol van religie graag zien toenemen, is er in dit onderzoek inzicht gegeven in de attitudes van diverse groepen christenen ten aanzien van liberale verworvenheden. Dit omdat een meer publieke rol van religie dan zou kunnen leiden tot problemen in de politiek en tot meer onbegrip tussen verschillende groepen in de maatschappij. Aan de hand van data van de vierde wave van de European Values Study (EVS) zijn er multiple regressies uitgevoerd (N= 1489) waar verschillende conclusies uitgetrokken zijn. Zo kwam er naar voren dat christenen in Nederland over het algemeen afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden dan niet-gelovigen. Verder zijn vooral strikt gelovige christenen, kerkelijke christenen en protestante christenen afwijzend ten aanzien van liberale verworvenheden. Binnen deze liberale verworvenheden liggen kwesties over leven of dood het gevoeligst.

Trefwoorden: christenen – liberale verworvenheden – Nederland – European Values Study – strikt gelovig – kerkelijk – denominatie

1. Inleiding

Begin 2019 verscheen de Nederlandse versie van de, uit de Verenigde Staten afkomstige, Nashville verklaring. In deze conservatief christelijke verklaring wordt onder andere gesuggereerd dat homoseksuelen zichzelf niet mogen zien als homoseksueel; “*Article 7: WE DENY that adopting a homosexual or transgender self-conception is consistent with God’s holy purposes in creation and redemption.*” (the Council on Biblical Manhood and Womanhood [CBMW], 2017, pp. 2). Toen ook de fractievoorzitter van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), Kees van der Staaij, vervolgens deze verklaring ondertekende, zorgde dit voor veel kritiek op sociale media en in de politiek (Sondermeijer, 2019).

De verklaring bracht grote verschillen tussen christenen aan het licht; zo kwam de verklaring voor het eerst naar buiten met al meer dan 250 christelijke ondertekenaars, onder wie een aantal prominente predikanten (Dupuy, 2019), terwijl de leider van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) de Nashville verklaring wel afwees (Protestantse Kerk in Nederland, 2019). Dit betekent dat er binnen het christendom over dezelfde liberale waarde verschillend wordt gedacht. Oftewel; de ene christen is de andere niet. Dit leidt tot de vraag hoe verschillende christenen in de 21^e eeuw staan ten aanzien van de liberale waarden in de Nederlandse maatschappij.

De Nashville verklaring gaat voornamelijk in tegen het erkennen van homoseksualiteit en transgenderisme (CMBW, 2017), maar er zijn meer ethische kwesties te noemen die vallen onder de hedendaagse liberale waarden in een maatschappij. Denk hierbij aan vrijheid van seksualiteit, gendergelijkheid en andere kwesties over leven of dood, zoals abortus en in-vitrofertilisatie. Deze thema's vallen onder het overkoepelende onderwerp liberale verworvenheden. Liberale verworvenheden kunnen gezien worden als de tweede dimensie van democratische waarden. De eerste dimensie is meer politiek gezien; de democratie als bestuursvorm van een land. De tweede dimensie gaat daarentegen dus meer over een maatschappelijke vorm van democratische waarden; de liberale verworvenheden (Gundelach, 2010).

Van oudsher wordt verondersteld dat gelovigen en deze liberale verworvenheden zich slecht tot elkaar verhouden (o.a. Bloom & Arikan, 2012; Rafiqi, 2019; Schwartz & Huismans, 1995; Vlas & Gherghina, 2012). Tegenwoordig wordt de aandacht daarover vooral gevestigd op de ondemocratische attitudes van moslims ten aanzien van democratische waarden. Volgens Stepan & Robertson (2003) is dit onterecht; de islam is namelijk niet fundamenteel ondemocratisch. Volgens hen hebben alle wereldreligies aspecten die gunstig of juist ongunstig zijn voor het ontstaan en het behouden van een democratische samenleving (Stepan & Robertson, 2003), zo ook het christendom.

Dat het christendom ook aspecten heeft die ongunstig zijn voor het behouden van democratische waarden in de maatschappij, is te zien wanneer er bijvoorbeeld gekeken wordt naar de huidige Nederlandse regering. Omdat de regeringspartijen, en dan voornamelijk de Democraten 66 (D66) en de ChristenUnie, zulke uiteenlopende standpunten hebben over bijvoorbeeld het recht op abortus en over embryo onderzoek, is er een non-aanvalsverdrag over medische ethiek opgenomen in het regeerakkoord. Dit betekent dat de bestaande wet- en regelgeving het uitgangspunt blijft voor alle partijen en dat het kabinet zo min mogelijk praat over ethische kwesties over leven en dood (van Steenberg, 2019).

Met dit besluit in het regeerakkoord neemt de publieke rol van religie in Nederland af, terwijl volgens het onderzoek van Achterberg et al. (2009) gelovigen in sterk ontkerkelijkt landen juist het liefst een meer actieve rol van religie zien. In het onderzoek van Achterberg et al. (2009) wordt er gekeken naar deze publieke rol van religie in een samenleving. Er wordt een vergelijking gemaakt tussen verschillende westerse landen, en er worden specifieke analyses gedaan over Nederland. De landen die worden vergeleken hadden allemaal het christendom als dominante religie, gedurende de tweede helft van de vorige eeuw. Het onderzoek laat zien dat “[...] het publieke belang van religie toeneemt onder gelovigen en dat

de kloof tussen gelovigen en niet-gelovigen groter wordt op dit punt.” (Achterberg et al., 2009, pp. 337). Daarnaast komt er naar voren dat er verschillende meningen binnen het christendom zijn als het gaat over deze publieke rol; zo verlangen bijvoorbeeld strikt gelovigen het meest naar een publieke rol van religie, in tegenstelling tot meer vrijzinnige christenen die hier minder behoefte aan hebben (Achterberg et al., 2009). Ook hieruit blijkt dat er variatie is in meningen tussen verschillende christenen.

Wanneer de publieke rol van religie toeneemt, zoals christenen in Nederland het graag zien, kan dit betekenen dat de verdeeldheid rondom morele kwesties ook groter wordt in Nederland. Deze verdeeldheid kan voor problemen zorgen in de politiek, denk bijvoorbeeld aan het eerder genoemde non-aanvalsverdrag in het regeerakkoord, maar daarnaast kan het er ook toe leiden dat er meer onbegrip tussen verschillende groepen in de maatschappij ontstaat. Dit is een reden om te onderzoeken hoe verschillende christenen kijken naar de liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij. In dit onderzoek zal dat gebeuren aan de hand van de volgende onderzoeksvraag: *“Hoe verschillen diverse groepen christenen in hun houding ten aanzien van liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij, en hoe kan deze variatie verklaard worden?”*

In dit onderzoek wordt er gekeken naar een combinatie van verschillende thema's binnen liberale verworvenheden, omdat reeds bestaand onderzoek veelal gaat over één morele kwestie; bijvoorbeeld over het verband tussen religie en attitudes ten aanzien van homoseksualiteit (o.a. Adamczyk & Pitt, 2009; Asal et al., 2013; Hildebrandt, 2015; Jäckle & Wenzelburger, 2015), abortus (o.a. Adamczyk, 2008; Barkan, 2014; Hoffman & Johnson, 2005; Jelen et al., 1993) en gendergelijkheid (o.a. Klingorová & Havlíček, 2015; Penya et al., 2016; Seguíno, 2011; Schnabel, 2016). Deze onderzoeken veronderstellen veelal een negatief verband tussen religie en attitudes ten aanzien van deze liberale waarden. Omdat het zo zou kunnen zijn dat gelovigen wel een positieve attitude hebben ten aanzien van bijvoorbeeld homoseksualiteit, maar tegelijkertijd een negatieve attitude hebben ten aanzien van andere liberale verworvenheden zoals abortus, geeft de combinatie van meerdere verworvenheden een completer beeld over de attitudes van verschillende christenen in de 21^e eeuw. In dit onderzoek zal er daarom gekeken worden naar een combinatie van verschillende liberale verworvenheden.

De term verschillende christenen slaat onder andere op het feit dat het christendom bestaat uit meerderere kerkelijke stromingen, waarvan het protestantisme en katholicisme de grootste stromingen zijn (van Tubergen, 2015). Deze stromingen zijn daarom ook vaak onderwerp van onderzoek (o.a. Asal et al., 2013; Hildebrandt, 2015; Inglehart, 2002; Vlas et

al., 2012). Echter, uit deze studies zijn niet altijd eenduidige conclusies te trekken. Zo suggereert het onderzoek van Hildebrandt (2015) bijvoorbeeld dat protestante christenen negatiever staan tegenover homoseksualiteit, terwijl het onderzoek van Asal et al. (2013) het tegenovergestelde impliceert. Daarom worden in dit onderzoek de twee verschillende godsdienstige stromingen nog een keer belicht. Naast deze prominente verschillen binnen het christendom, zal er in dit onderzoek ook gekeken worden naar variatie in de mate van striktheid binnen het christelijke geloof, en naar verschillende attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden van buitenkerkelijke en kerkelijke christenen.

Voor dit onderzoek zal er gebruik gemaakt worden van de data van de European Value Study (EVS), 2008. Deze vragenlijst gaat over verschillen en overeenkomsten in waarden, en verandering van waarden onder inwoners van de EVS landen. Met behulp van deze dataset kan er dus gekeken worden naar de attitudes van verschillende christenen ten aanzien van liberale verworvenheden.

Het vervolg van deze scriptie bestaat uit een theoretisch kader, waaruit met behulp van literatuur hypotheses opgesteld worden. Vervolgens zal er uitgelegd worden hoe er te werk is gegaan in dit onderzoek, en zullen de resultaten getoond worden. Ten slotte wordt er in de conclusie een antwoord gegeven op de onderzoeksvraag.

2. Theorie

In dit onderzoek wordt er gekeken naar de attitudes van verschillende groepen binnen het christendom ten aanzien van liberale verworvenheden in de maatschappij. Het is van belang te kijken naar deze verschillende groepen omdat het zo zou kunnen zijn dat christenen over hetzelfde onderwerp een andere mening hebben, bijvoorbeeld over deze liberale waarden. Christenen in Nederland zien de publieke rol van religie graag toenemen en wanneer dit het geval is kan dat betekenen dat de verdeeldheid rondom morele kwesties groter wordt in Nederland. Dit kan leiden tot problemen in de politiek, maar ook tot meer onbegrip tussen verschillende groepen in de Nederlandse samenleving. Om dit te voorkomen is er inzicht nodig in de verklarende factoren achter deze variatie van meningen binnen het christendom.

Van oudsher wordt er verondersteld dat religie en democratische waarden zich slecht tot elkaar verhouden (o.a. Bloom & Arikan, 2012; Rafiqi, 2019; Schwartz & Huismans, 1995; Vlas & Gherghina, 2012). Liberale verworvenheden vallen onder deze democratische waarden. Democratische waarden hebben twee dimensies; de eerste dimensie gaat over de democratie als een bestuursvorm van een land, en de tweede dimensie gaat over de democratie in een meer maatschappelijke vorm, de liberale verworvenheden (Gundelach,

2010). Binnen het onderwerp liberale verworvenheden zijn meerdere thema's te onderscheiden, denk hierbij aan vrijheid van seksualiteit, kwesties over leven of dood en gendergelijkheid. Deze liberale waarden worden verworvenheden genoemd omdat zij in liberale democratieën zijn verworven in de maatschappij; zo zijn er in Nederland bijvoorbeeld verschillende wetten die deze liberale waarden ondersteunen. Denk hierbij aan de Wet afbreking zwangerschap (Wafz), over het recht op abortus, en de Algemene wet gelijke behandeling, waarin staat dat niemand achtergesteld mag worden vanwege onder andere zijn seksuele geaardheid, en/of zijn geslacht (Overheid.nl, z.d.). Omdat er van oudsher wordt aangenomen dat religie en liberale verworvenheden zich slecht tot elkaar verhouden (o.a. Bloom & Arikan, 2012; Rafiqi, 2019; Schwartz & Huismans, 1995; Vlas & Gherghina, 2012), en christenen in Nederland de publieke rol van religie graag zien toenemen (Achterberg et al., 2009), wordt er gekeken naar de attitudes van verschillende christenen in Nederland ten aanzien van liberale verworvenheden.

2.1 Religie en liberale verworvenheden

Allereerst zal er gekeken worden naar het concept religie. Religie kan worden onderverdeeld in drie verschillende dimensies (o.a. Layman & Green, 2006; Rafiqi, 2019; Smidt et al., 2017). De eerste dimensie gaat over zelf-identificatie; een persoon identificeert zichzelf als iemand die toe behoort tot een bepaalde groep. De tweede dimensie gaat over de theologische component van religie. Deze dimensie houdt in dat een persoon fundamentele overtuigingen heeft, en gelooft in bepaalde symbolen gerelateerd aan de religie. De derde en laatste dimensie gaat over het gedrag dat behoort tot een bepaalde religie, de religieuze praktijken (Rafiqi, 2019). Deze drie dimensies zijn ook te vinden in het christendom. De eerste dimensie, zelf-identificatie, houdt in dat een christelijk persoon vindt dat hij of zij behoort tot een bepaalde groep, de persoon ziet zichzelf als christen. De tweede dimensie, de ideeën, gaat in het christendom over onder andere het geloven in God, de hemel, de hel en de zonde. De laatste dimensie, de praktijken, houdt binnen het christendom onder andere in dat christenen regelmatig naar de kerk gaan en bidden tot God. Deze dimensies geven inzicht in het van oudsher veronderstelde, negatieve verband tussen religie en democratische waarden. Dit negatieve verband heeft volgens sociaal psychologische studies (o.a. Saroglou et al., 2004; Schwartz & Huismans, 1995; Schwartz & Sagie, 2000) te maken met de conflicterende waarden van religieuze ideeën en democratische waarden. Volgens Schwartz & Huismans (1995) zijn religieuze overtuigingen vaak gerelateerd aan waarden die conservatisme promoten. Dit zijn waarden van traditie, conformiteit en veiligheid. Dit komt omdat deze

waarden de sociale orde bewaren en individuen beschermen tegen onzekerheid.

Tegenovergesteld worden religieuze ideeën meestal niet geassocieerd met waarden die juist staan voor openheid voor verandering en autonomie, omdat deze waarden de sociale orde kunnen bedreigen en daarnaast de onzekerheid van individuen juist kunnen vergroten (Schwartz & Huismans, 1995). Ook in de meta-analyse van Saroglou et al. (2004), wordt er geconcludeerd dat religie geassocieerd kan worden met conservatieve en traditionele waarden. Eveneens zien zij dat religie negatief gerelateerd wordt met openheid voor verandering, autonomie en tolerantie van verschillen (Saroglou et al., 2004). In tegenstelling tot religieuze waarden, worden democratische waarden juist wel geassocieerd met openheid voor verandering, universalisme en tolerantie van verschillen (Schwartz & Sagie, 2000). Omdat de verschillende waarden van religie en democratische principes bijna tegengesteld aan elkaar zijn, zijn deze waarden met elkaar in conflict. Dit kan een verklaring zijn voor de veronderstelling dat gelovigen en democratische waarden zich slecht tot elkaar verhouden. De waarden van liberale verworvenheden zijn in lijn met de democratische waarden; liberale verworvenheden zorgen voor verandering en benadrukken de tolerantie van verschillen. Omdat niet-gelovigen geen religieuze overtuigingen hebben die gerelateerd zijn aan waarden van conservatisme, kan het zo zijn dat niet-gelovigen geen waarde conflict hebben met democratische waarden. Hierdoor is de verwachting dat niet-gelovigen dus minder afwijzend staan ten aanzien van deze democratische waarden. In lijn met deze theorie zou dit betekenen dat christenen afwijzender zijn ten aanzien van liberale verworvenheden dan niet-gelovigen. Hieruit volgt de volgende hypothese:

H₁: Christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden dan niet-gelovigen

2.2 Striktheid van religieuze ideeën

Binnen een geloof varieert de mate van striktheid. Zo zijn er mensen die strikt geloven en mensen die vrijzinniger zijn. Strikt gelovigen volgen de geloofsleer streng. Zij kijken naar de letterlijke interpretatie van de Bijbel en geloven dat wat hier in staat moet worden gebruikt in alle sociale, economische en politieke aspecten van het leven. Daarnaast zien zij hun kijk op de wereld als de absolute en enige waarheid; er is geen ruimte voor andere interpretaties (o.a. Koopmans, 2015; Razaghi et al., 2020). Strikt gelovigen internaliseren de opvattingen van het geloof en zien daarom andere opvattingen die in strijd zijn met hun geïnternaliseerde opvattingen als immoreel en onjuist (o.a. Arli et al., 2020; Van 't Hul, 2012). De bekendste christelijke opvattingen gaan over het geloven in God, de hemel en de zonde. Naast deze

opvattingen zijn er ook ideeën over hoe het leven geleid moet worden volgens de geloofsleer, denk daarbij bijvoorbeeld aan de verhouding tussen man en vrouw. Gelovigen die vrijzinniger zijn, gaan wat meer ongedwongen om met de geloofsleer. Zo is er bijvoorbeeld meer ruimte om te praten over andere opvattingen, waardoor de opvattingen van het geloof niet zo zeer geïnternaliseerd worden. Hierdoor wijzen vrijzinnige gelovigen niet meteen opvattingen buiten de geloofsleer af (o.a. Arli et al., 2020; Van 't Hul, 2012). Strikt gelovigen zien democratische waarden als onjuist omdat deze afwijken van de geïnternaliseerde normen van hun geloof. Deze democratische waarden wijken af, omdat zoals reeds benoemd religieuze ideeën tegenovergestelde waarden bevatten ten opzichte van democratische waarden. Hierdoor is de verwachting dat christenen die strikter zijn in de geloofsleer, afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden dan meer vrijzinnige christenen. Deze argumenten leiden samen tot de volgende hypothese:

H₂: Strikt gelovige christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan meer vrijzinnige christenen

2.3 Sociale controle binnen de religieuze groep

Naast variatie in de theologische dimensie van religie, is er ook variatie binnen de derde dimensie, de praktijken. Een goed voorbeeld van praktijken binnen het christendom is de kerkgang. Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2018) ziet iets minder dan de helft van de Nederlandse bevolking (49%) zichzelf als religieus, maar gaat slechts zestien procent van de Nederlanders regelmatig naar een religieuze dienst (Centraal Bureau voor de Statistiek, 2018). Dit betekent dat er christenen zijn die regelmatig tot vaak naar de kerk gaan, maar ook christenen die wel geloven maar eigenlijk nooit een kerkdienst bezoeken. Er zijn dus twee groepen te onderscheiden; kerkelijke christenen en buitenkerkelijke christenen. Kerkelijke christenen gaan vaker naar de kerk, en staan dus meer in verbinding met hun religieuze gemeenschap. Deze religieuze gemeenschap wordt gezien als een groep waarbinnen leden gecontroleerd en mogelijk gesanctioneerd worden door groepsleden (o.a. Sherkat & Wilson, 1995; van Tubergen, 2015). Door de interactie binnen deze religieuze groep ontstaan sociale normen die groepsleden internaliseren. Groepsleden controleren elkaar onderling om na te gaan of deze normen worden nageleefd (o.a. Bernhard et al., 2006; van Tubergen, 2015). Dit wordt ook wel sociale controle genoemd. De sociale controle theorie (Hirsichi, 1969) richt zich op de menselijke motivatie om zich aan te sluiten bij groepen, om goedkeuring krijgen van groepsleden en om (sociale) sancties te vermijden. Het idee is dat er

actoren in de sociale groep zijn die bepalen wat mensen geloven, waarderen en doen, en dat mensen die afwijken van de normatieve verwachtingen van een groep gesanctioneerd worden. Groepsleden internaliseren de normen van een groep, waardoor zij deze groepsnormen naleven. Hoe meer geïntegreerd men is in een groep, des te groter de kans dat deze normen worden nageleefd (Hirschi, 1969; van Tubergen, 2015). Doordat kerkelijke christenen meer verbonden zijn met hun religieuze gemeenschap, kan het zo zijn dat zij eerder groepsnormen internaliseren en naleven, omdat zij bang zijn voor sociale sancties. Buitenkerkelijke christenen zijn minder verbonden met de religieuze gemeenschap, waardoor zij de sociale normen en waarden die bij deze groep horen minder internaliseren. Dit kan betekenen dat zij eerder open staan voor andere normen en waarden buiten de religieuze groep. Daarnaast is de kans op sociale sancties kleiner, doordat zij minder in verbinding staan met andere groepsleden die sancties kunnen opleggen bij het niet naleven van de groepsnormen. De verwachting is daarom dat kerkelijke christenen afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden, aangezien deze verworvenheden andere normen en waarden met zich mee brengen dan de norm is in een religieuze groep. Wanneer zij deze liberale verworvenheden niet afkeuren, kunnen zij eerder sociale sancties verwachten dan buitenkerkelijke christenen. In lijn met de sociale controle theorie levert dit de volgende hypothese op:

H₃: Kerkelijke christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan buitenkerkelijke christenen

2.4 Verschillen tussen denominatie

Binnen het christendom zijn verschillende stromingen te onderscheiden. De twee grootste stromingen zijn het protestantisme en het katholicisme. Gelovigen kunnen zichzelf dus zien als protestant of katholiek. Dit heeft te maken met de zelf-identificatie dimensie van religie. Het grootste verschil tussen deze twee stromingen is dat het protestantisme de relatie van de individu met God benadrukt, terwijl het katholicisme de gemeenschap waarin het individu met God in verband staat benadrukt. Volgens het klassieke werk, "Suicide" van Durkheim (1897) is de belangrijkste reden hiervoor dat binnen het protestantisme de rol van de kerk als verbinding met God niet zo aanwezig is, als binnen het katholicisme. Protestante christenen moeten de geloofsleer zelf uit de Bijbel halen en hebben dus meer eigen verantwoordelijkheid. Volgens protestanten is God de enige die zeggenschap heeft over hoe iemand moet leven. Daardoor zijn protestante christenen meer individualistisch dan katholieken (Breault 1986; Durkheim, 1966(1897)). Binnen het katholicisme is een andere rol

weggelegd voor de kerk. De kerk is meer aanwezig in het religieuze leven van een katholieke. Zo zien katholieken de paus bijvoorbeeld als het hoofd van de Katholieke Kerk, en luisteren zij naar het woord van de paus omdat via hem het woord van God wordt gesproken. Katholieken zijn voor het uitoefenen van het geloof afhankelijker van andere mensen, en daardoor meer gemeenschapsgericht dan protestante christenen (o.a. Breault 1986; Bruce, 2002; Durkheim, 1966(1897); Greeley, 1989; Torgler & Schaltegger, 2014). Doordat katholieken meer gemeenschapsgericht zijn en dus religie als een groepsfenomeen beleven, is er sprake van het ontstaan van sociale normen door interactie. Het kan dus zo zijn dat katholieke christenen deze sociale normen eerder internaliseren en naleven dan protestanten, aangezien katholieke christenen meer verbonden zijn met de religieuze gemeenschap, en de kerk meer directief is in het naleven van de geloofsleer. Bij protestanten ligt het zwaartepunt daarentegen meer bij de individuele gelovige, waardoor het zo zou kunnen zijn dat zij minder snel de normen van de religieuze groep internaliseren en ook minder snel gesanctioneerd worden wanneer zij afwijken van de sociale normen van deze groep. Deze argumenten zorgen voor de verwachting dat katholieke christenen afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden, omdat het zo zou kunnen zijn dat katholieken door meer sociale controle minder snel andere normen en waarden aan nemen dan protestante christenen. In lijn met deze verwachting levert dit de volgende hypothese op:

H_{4a}: Katholieke christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan protestante christenen

Echter, volgens Cohen et al. (2005) zijn protestanten meer doelbewust bezig met het geloof in vergelijking met katholieken. Uit zijn onderzoek kwam naar voren dat protestanten meer intrinsiek religieus zijn, wat inhoudt dat zij hun religie meer oprecht en met meer intentionaliteit beleven dan katholieken. Katholieken daarentegen zijn volgens het onderzoek meer extrinsiek religieus, wat inhoudt dat religie meer wordt gebruikt voor bijvoorbeeld het onderhouden van sociale contacten (o.a. Allport & Ross, 1967; Cohen et al., 2005). Hierdoor zou het zo kunnen zijn dat protestante christenen een meer activistisch wereldbeeld hebben, wat inhoudt dat zij hun doelen wat betreft geloof sterker voor ogen hebben en meer middelen gebruiken om het geloof te houden zoals het is (Ultee et al., 2009). Dit betekent dat protestanten liever geen verandering zien in hun religieuze normen en waarden, waardoor het kan zijn dat zij afwijzender staan ten aanzien van meer liberaal democratische normen en

waarden en dus de liberale verworvenheden. Dit leidt dan tot een tegengestelde hypothese, namelijk;

H_{4b}: Protestante christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan katholieke christenen

Met deze laatste hypothesen zijn alle drie de dimensies van religie besproken. Aan de hand van deze drie dimensies wordt er in dit onderzoek dieper ingegaan op verschillende groepen binnen het christendom. Uit de theorie is gebleken dat er van oudsher vanuit wordt gegaan dat religie en democratische waarden zich slecht tegen elkaar verhouden, daarom is de verwachting dat christenen over het algemeen afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden dan niet-gelovigen. De eerste dimensie van religie die aan bod kwam is de theologische dimensie, deze dimensie gaat over de mate van striktheid van christenen. De volgende dimensie, de praktijken, wordt binnen dit onderzoek belicht aan de hand van de kerkgang van christenen. Tenslotte wordt er gekeken of de verschillen tussen het katholicisme en het protestantisme van invloed zijn op de attitudes van christenen ten aanzien van de liberale verworvenheden in de maatschappij.

3. Data en methode

3.1 Data

Voor dit onderzoek is er gebruik gemaakt van kwantitatieve data van The European Values Study (EVS). In 1981 is de EVS begonnen met cross-nationaal en longitudinaal onderzoek naar verschillen en overeenkomsten in waarden, en verandering van waarden onder inwoners van de EVS landen. De vragenlijst wordt elke negen jaar herhaald in verschillende Europese landen. Voor dit onderzoek wordt de data gebruikt van de vierde wave, dit betekent dat de vragenlijst gehouden is in 2008. De respondenten zijn geselecteerd via een gestratificeerde steekproef, waarna er face-to-face interviews zijn afgenomen met behulp van een gestandaardiseerde vragenlijst. Voor dit onderzoek is er alleen gekeken naar de Nederlandse data, die in 2010 vrijgegeven is. In Nederland hebben er 1554 respondenten mee gedaan aan de interviews. Omdat dit onderzoek zich focust op christenen zijn alle respondenten die aangegeven hebben dat zij een andere geloofsovertuiging hebben, buiten beschouwing gelaten. Om het verschil te bekijken tussen christenen en niet-gelovigen is voor het eerste gedeelte van het onderzoek wel gekeken naar de groep niet-gelovigen, maar deze groep is in

het verdere onderzoek buiten beschouwing gelaten. Wanneer niet-gelovigen in de analyses over striktheid, kerkelijkheid en denominatie wel waren bekeken, zouden er vertekende resultaten kunnen ontstaan, omdat niet-gelovigen van zelfsprekend erg laag zouden scoren op deze variabelen. Na deze selecties komt het aantal respondenten op 1489 te liggen, waarvan 735 respondenten niet-gelovig zijn en 754 respondenten aangaven christen te zijn.

Voor dit onderzoek wordt er gebruik gemaakt van de 2008 versie, omdat de meest recente wave (2017) nog niet vrij toegankelijk is via GESIS. Ondanks dat het een verouderde dataset is, is hij alsnog bruikbaar voor dit onderzoek omdat er door de manier van vragen een goed onderscheid gemaakt kan worden tussen niet-gelovigen en verschillende christenen. De vragenlijst geeft een duidelijk beeld over de verschillende waarden die christenen en niet-gelovigen aanhangen, waardoor de onderzoeksvraag toch op een goede manier beantwoord kan worden. Daarnaast is het zo dat ondanks dat het percentage gelovigen in Nederland is afgenomen in de afgelopen tien jaar (CBS, 2018), de verschillen tussen gelovigen niet aanzienlijk zijn veranderd. Zo ging bijvoorbeeld in 2008, twintig procent van de gelovigen regelmatig naar de kerk (CBS, 2008), en in 2017 was dit zeventien procent (CBS, 2018).

3.2 Methode

In dit onderzoek is er gebruik gemaakt van het analyseprogramma IBM SPSS Statistics, versie 25. Met dit analyseprogramma zijn de hypothesen getest aan de hand van multiple regressies. Er is hiervoor gekozen omdat er met een regressie een voorspelling gemaakt kan worden over de attitudes van verschillende christenen ten aanzien van liberale verworvenheden. Na de operationalisering van de afhankelijke variabele, is te zien dat deze van continu meetniveau is. Dit betekent dat de multiple regressie een goede methode is om een antwoord te vinden op de onderzoeksvraag. Voordat de multiple regressies zijn uitgevoerd is er gekeken of er uitschieters in de data zaten, maar dit was niet het geval. Daarnaast zijn alle modellen getest op multicollineariteit.

In dit onderzoek wordt er gekeken naar de attitudes van christenen ten aanzien van liberale verworvenheden. Dit betekent dat deze attitudes afhankelijk zijn van religie. In de vragenlijst zijn deze attitudes bevraagd aan de hand van verschillende onderwerpen waarover de respondenten hun mening moesten geven. De vraag werd als volgt gesteld: *Wilt u voor elke handeling aangeven wat u er van vindt, of het altijd gerechtvaardigd is, of nooit gerechtvaardigd, of iets er tussen.* De respondenten moesten vervolgens een cijfer geven tussen de één en de tien, waarbij 1. *Nooit* en 10. *Altijd* is. De liberale verworvenheden die

aanbod kwamen waren (Q68h) *homoseksualiteit*, (Q68i) *abortus*, (Q68k) *euthanasie*, (Q68n) *casual seks* en (Q68s) *in-vitro fertilisatie*. De antwoorden op deze vragen zijn in de dataset weergegeven als vijf verschillende variabelen. Eerst is de consistentie tussen deze variabelen onderzocht ($\alpha = .805$), waarna de losse variabelen door middel van een factoranalyse zijn samengevoegd tot één variabele; liberale verworvenheden. Wanneer een respondent afwijzender staat ten aanzien van liberale verworvenheden, is zijn score op deze variabele lager.

Omdat het ook interessant is om te kijken naar verschillende thema's binnen liberale verworvenheden, zijn deze thema's ook los geanalyseerd. Deze verschillende thema's zijn; vrijheid van seksualiteit, kwesties over leven of dood en gendergelijkheid. Attitudes ten aanzien van vrijheid van seksualiteit zijn in de interviews op verschillende manieren bevraagd. Deze attitudes zijn gemeten aan de hand van de vraag: *Wilt u voor elke handeling aangeven wat u er van vindt, of het altijd gerechtvaardigd is, of nooit gerechtvaardigd, of iets er tussen in*. De respondent werd vervolgens gevraagd om een cijfer te geven tussen de één en de tien, waarbij 1. *Nooit* en 10. *Altijd* is. De verschillende onderwerpen die gekozen zijn voor het maken van deze variabele zijn (Q68h) *homoseksualiteit*, (Q68n) *casual seks* en (Q68p) *prostitutie*. Nadat er gekeken is naar de consistentie tussen deze variabelen ($\alpha = .704$) is er besloten de variabelen samen te voegen tot de nieuwe variabele seksualiteit. Dit is gebeurd door middel van een factoranalyse. Hoe positiever de attitudes ten aanzien van vrijheid van seksualiteit, hoe hoger een respondent heeft gescoord op deze variabele. Ook attitudes ten aanzien van kwesties over leven of dood zijn op deze manier gemeten in de vragenlijst. Om een nieuwe variabele te maken over alleen leven of dood is er gekeken naar de onderwerpen (Q68i) *abortus*, (Q68k) *euthanasie*, (Q68q) *wetenschappelijke experimenten met menselijke embryo's* en (Q68s) *in-vitrofertilisatie*. De consistentie tussen deze variabelen was vrij hoog ($\alpha = .756$), dus zijn de verschillende variabelen door middel van een factoranalyse samengevoegd tot de nieuwe variabele; kwesties over leven of dood. Wanneer een respondent afwijzender staat ten aanzien van deze kwesties, heeft hij een lagere score op deze variabele. Tenslotte is er gekeken naar het losse thema gendergelijkheid. Dit thema is in de vragenlijst bevraagd aan de hand van de volgende vraag; *Er wordt vandaag de dag over veranderende rollen van mannen en vrouwen gesproken. Wilt u van elke van de volgende uitspraken aangeven in hoeverre u het er mee eens of oneens bent?* De respondent had de keuze uit 1. *Helemaal mee eens*, 2. *Mee eens*, 3. *Niet mee eens* en 4. *Helemaal niet mee eens*. De verschillende stellingen die aan bod kwamen waren (Q48e) *Het hebben van een baan is voor*

een vrouw de beste manier om onafhankelijk te zijn, (Q48f) Zowel man als vrouw moeten ieder een deel van het huishoudelijk inkomen inbrengen, (Q48g) Over het algemeen zijn vaders net zo geschikt om voor hun kinderen te zorgen als moeders en (Q48h) Mannen zouden net zo veel verantwoordelijkheid moeten nemen voor de huishouding en de kinderen als vrouwen. De antwoordcategorieën van deze vragen zijn omgedraaid, zodat hoe hoger iemand scoort op deze variabele, hoe positiever de respondent staat ten aanzien van gendergelijkheid. Daarna is gekeken naar de consistentie tussen deze variabelen ($\alpha = .610$), en vervolgens zijn ze door middel van een factoranalyse samengevoegd tot de nieuwe variabele gendergelijkheid.

Er wordt in dit onderzoek gekeken of de attitudes ten aanzien van deze liberale verworvenheden afhangen van verschillen in religie. Dit betekent dat er verschillende onafhankelijke variabelen zijn. Bij hypothese 1 is de onafhankelijke variabele gelovigheid. Hiervoor wordt er gebruikt gemaakt van de volgende indicator; (Q28) *Even buiten beschouwing gelaten of u wel of niet naar de kerk gaat, zou u zeggen dat u ....*. De antwoordcategorieën bestaan uit: *1. Een gelovig mens bent, 2. Niet gelovig bent, 3. Een overtuigd atheïst bent.* Deze drie categorieën impliceren dat er tussen atheïsme en gelovig zijn, nog een derde categorie is. Voor dit onderzoek is het niet relevant om te kijken naar deze tussencategorie, dus worden de respondenten die gekozen hebben voor antwoordcategorie twee of drie in dit onderzoek allebei gezien als niet-gelovig. Respondenten die gekozen hebben voor antwoordcategorie één worden als gelovig gezien. Hieruit ontstond een nieuwe variabele, gelovig, waarbij *0. Niet-gelovig* is en *1. Gelovig*.

De tweede hypothese gaat over de variatie van striktheid binnen het christendom. Om de striktheid te meten is er gebruikt gemaakt van de volgende indicatoren: *Vindt u het persoonlijk belangrijk dat er een godsdienstige plechtigheid wordt gehouden bij de volgende gebeurtenissen?* De onderwerpen die bevestigd werden zijn; (Q27a) *de geboorte*, (Q27b) *het huwelijk* en (Q27c) *de dood*. De respondenten konden antwoorden met *1. Ja* en *2. Nee*. Daarnaast is er gekeken naar de antwoorden op de volgende vraag; *Nu wil ik u vragen waarin u wel of niet gelooft.* De onderwerpen die aanbod kwamen waren; (Q30a) *God*, (Q30b) *een leven na de dood*, (Q30c) *de hel*, (Q30d) *de hemel* en (Q30e) *de zonde*. De respondenten hadden wederom de mogelijkheid om *1. Ja* of *2. Nee* te antwoorden. Tot slot is er nog gekeken naar de vraag; (Q37) *Schenkt geloof u vertroosting en kracht, of vindt u dat niet?* Wederom was er de mogelijkheid om *1. Ja* en *2. Nee* te antwoorden. Deze variabelen zijn

samengevoegd tot één variabele, striktheid. Wanneer de respondenten op meer dan acht van de negen vragen *1. Ja* hebben geantwoord, worden zij strikt genoemd. Wanneer respondenten op minder dan drie vragen *1. Ja* hebben geantwoord, worden zij in dit onderzoek vrijzinnig genoemd.

De derde onafhankelijke variabele is kerkelijkheid. Voor deze variabele is er gebruik gemaakt van de indicator: (Q25) *Gelegenheden als huwelijk, begrafenis en doop niet meegerekend, hoe vaak woont u dan een godsdienstoefening bij?*. De respondenten konden kiezen uit de volgende antwoordcategorieën; *1. Méér dan eens per week, 2. Eens per week, 3. Eens per maand, 4. Alleen op bijzondere kerkelijke feestdagen, 5. Eén keer per jaar, 6. Minder vaak dan één keer per jaar, en 7. Nooit, praktisch nooit*. Met deze indicator is een nieuwe variabele kerkelijkheid aangemaakt, waarbij de antwoordcategorieën vier tot en met zeven onder *0. Buitenkerkelijk* vallen, en de overige antwoorden, één tot en met drie, onder *1. Kerkelijk*.

De laatste hypothese gaat over het verschil in attitudes tussen katholieken en protestanten. Om tot deze onafhankelijke variabele te komen, is er gebruik gemaakt van de indicator: (Q23a) *Rekent u zichzelf tot een godsdienst? Welke?* De antwoorden die gekozen konden worden zijn *1. Rooms Katholiek, 2. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Hervormd), 3. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Gereformeerd), 4. Protestantse Kerk Nederland (voorheen Luthers), 5. Protestantse Kerk Nederland (niet nader gespecificeerd), 6. Overig Protestant, 7. Islam, 8. Jodendom, 9. Hindoeïsme en 10. Boeddhisme*. Met deze antwoorden is een nieuwe variabele, katholiek, aangemaakt, waarbij de antwoordcategorieën twee tot en met zes onder *0. Protestant* vallen en antwoordcategorie één onder *1. Katholiek*. De overige waarden zijn op missing gezet, omdat deze niet van belang zijn voor dit onderzoek.

Naast deze onafhankelijke variabelen zijn er in de multiple regressies een aantal controlevariabelen toegevoegd. Deze variabelen zijn leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen. De controle variabele gender is gekozen omdat het zou kunnen zijn dat geslacht van invloed is op attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden. Dit omdat er door verschillende onderzoeken een negatief verband wordt veronderstelt tussen mannen en liberale verworvenheden (o.a. Hinrich & Rosenburg, 2002; Lannutti et al., 2007; Moskowitz et al., 2010). Daarnaast is er gecontroleerd voor leeftijd omdat het wellicht mogelijk zou kunnen zijn dat jongere mensen over het algemeen positiever staan ten aanzien van liberale verworvenheden aangezien zij hiermee zijn opgegroeid, in tegenstelling tot oudere mensen.

Deze variabele is aangemaakt door het geboortjaar van de respondenten, van het jaar van afname van de vragenlijst (2008) af te trekken. Zo ontstond er een variabele met leeftijd in jaren. Vervolgens is er gecontroleerd voor opleidingsniveau omdat dit van invloed kan zijn op het vertrouwen in rationaliteit in wetenschap, waardoor een persoon minder streng de geloofsleer volgt. Daarnaast is een hoger opgeleid persoon eerder geneigd om religieuze overtuigingen los te laten (o.a. Hungerman, 2014; Need & de Graaf, 1996; Sacerdote & Glaeser, 2001). Daarom zou het zo kunnen zijn dat zij minder afwijzend nadenken over liberale verworvenheden. In de vragenlijst is er gevraagd naar het hoogste opleidingsniveau dat de respondenten voltooid hebben. Om het overzichtelijker te maken zijn de verschillende opleidingsniveaus onderverdeeld in 1. *Laag opgeleid*, 2. *Gemiddeld opgeleid*, en 3. *Hoog opgeleid*. Onder laag opgeleid vallen in dit onderzoek de antwoordcategorieën; 1. *Lagere school niet voltooid*, 2. *Lagere school*, 3. *Lbo, vbo, leao, lts, ambachtsschool, huishoudschool, lhno, vmbo (niveaus 1-3; basisberoepsgericht, kaderberoepsgericht, gemengd)*, 4. *Mulo, ulo, mavo, vmbo (niveau 4; theoretische leerweg)*, 5. *Kmbo, leerlingwezen, mbo, meao, mts (duur <2 jaar)* en 6. *Leerlingwezen, mbo, meao, mts (duur 2-4 jaar)*. De volgende opleidingen vallen onder gemiddeld opgeleid in dit onderzoek; 7. *Leerlingwezen, mbo, meao, mts (4 jarig)*, 8. *MBO-plus*, 9. *Mms, msvm, havo*, en 10. *Hbs, vwo, atheneum, gymnasium*. Tenslotte zijn de categorieën 11. *Hbo, kweekschool, conservatorium, MO-acten*, 12. *WO bachelor*, 13. *WO master, WO doctoraal, technisch-economische hogeschool oude stijl*, en 13. *Promotieonderzoek* tot de categorie hoog opgeleid gerekend. Tot slot is er gecontroleerd voor inkomen, dit omdat het wellicht mogelijk is dat wanneer een persoon economisch onzekerder is, hij religieuzer is, en dit dus van invloed kan zijn op de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden. In dit onderzoek is er gekeken naar het jaarlijks inkomen van een huishouden.

In Tabel 1 worden de beschrijvende statistieken van deze variabelen getoond. Er is te zien dat de respondenten over het algemeen niet zo afwijzend staan ten aanzien van liberale verworvenheden (min. =0.00; max.=3.77; gemiddelde = 2.190). Verder is te zien dat er meer niet-gelovigen dan gelovigen mee doen aan het onderzoek (niet-gelovig =0.00; gelovig =1.00; gemiddelde =.366) en dat de christenen in dit onderzoek over het algemeen vrij strikt zijn (min = 0.00; strikt = 9.00; gemiddelde = 6.027). Daarnaast zijn er meer buitenkerkelijke christenen dan kerkelijke christenen (buitenkerkelijk =0.00; kerkelijk =1.00; gemiddelde =.467) en tot slot zien we dat er meer katholieken dan protestante christenen zijn (protestant =0.00; katholiek =1.00; gemiddelde = .546).

Tabel 1. Beschrijvende statistieken van de variabelen

	Min.	Max.	Gemiddelde	sd.	N
(y) Liberale verworvenheden	.00	3.77	2.190	.912	1175
(y ₁) Vrijheid van seksualiteit	.00	3.32	1.350	.858	1188
(y ₂) Kwesties over leven of dood	.00	3.64	1.990	.891	1173
(y ₃) Gendergelijkheid	.00	4.92	3.110	.800	1166
(x ₁) Gelovig	.00	1.00	.366	-	1175
(x ₂) Striktheid	.00	9.00	6.027	.336	592
(x ₃) Kerkelijk	.00	1.00	.467	-	592
(x ₄) Katholiek	.00	1.00	.546	-	592
(z ₁) Leeftijd	17.00	95.00	54.868	17.282	1175
(z ₂) Man	.00	1.00	.455	-	1175
(z ₃) Opleidingsniveau	1.00	3.00	1.872	.855	1175
(z ₄) Inkomen	1.00	3.00	1.738	.651	1175

*Voor dichotome variabelen is geen standaarddeviatie opgenomen

4. Resultaten

In deze sectie worden de resultaten getoond van de verschillende regressies die gedaan zijn. Er wordt gekeken naar verschillen in gelovigheid en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden over het algemeen, en vervolgens wordt er nog dieper ingegaan op deze verworvenheden door te kijken naar de attitudes ten aanzien van verschillende thema's binnen de liberale verworvenheden. Daarnaast wordt er gekeken naar variatie in attitudes tussen verschillende groepen christenen.

4.1 Gelovigheid

De eerste regressie was een regressie met gelovigheid en attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden. In Tabel 2 – model 1 is te zien dat er een significante, negatieve relatie is tussen gelovigheid en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -.774$, $t = -15.176$, $p < .001/2$). Dit betekent dat hoe geloviger iemand is, hoe afwijzender hij staat ten aanzien van liberale verworvenheden. Ook wanneer er gecontroleerd wordt voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen (Tabel 2 – model 2) is er een significante relatie te vinden tussen de gelovigheid van een persoon en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -.629$, $t = -12.829$, $p < .001/2$). De gelovigheid van christenen verklaart voor 16.3 procent de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($F(1, 1173) = 230.298$, $p < .001$). Ook wanneer de controlevariabelen worden meegenomen, is het model significant en verklaart het voor 28.7 procent de attitudes van gelovige christenen ($F(5, 1169) = 95.520$,

$p < .001$). Dit betekent dat hypothese 1: *Christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan niet-gelovigen*, wordt bevestigd.

Tabel 2. Regressie van gelovigheid en liberale verworvenheden

	Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)	
	B	s.e.	B	s.e.
Constance	2.688***	.040	2.531***	.132
(x) Gelovig	-.774***	.051	-.629***	.049
(z ₁) Leeftijd			-.009***	.002
(z ₂) Man			-.200***	.046
(z ₃) Opleidingsniveau			.247***	.030
(z ₄) Inkomen			.092**	.039
Adjusted R ²	.163		.287	
N	1175		1175	

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$ (eenzijdig)

4.2 Striktheid

In de tweede regressie werd er gekeken naar de verschillen tussen strikt gelovige en vrijzinnige christenen. In Tabel 3 – model 1 is te zien dat er een significante, negatieve relatie is tussen striktheid en attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -.155$, $t = -10.736$, $p < .001/2$). Dit betekent dat hoe strikter gelovig iemand is, hoe afwijzender hij staat ten aanzien van liberale verworvenheden. Ook wanneer er gecontroleerd wordt voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen (Tabel 2 – model 2) is er een significante, negatieve relatie te vinden tussen de striktheid van christenen en hun attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -0.146$, $t = -10.736$, $p < .001/2$). De striktheid van christenen verklaart voor 16.2 procent de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($F(1,590) = 115.270$, $p < .001$). Ook wanneer de controlevariabelen worden meegenomen in de analyse, is het model significant en verklaart het voor 26.4 procent de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($F(5, 586) = 43.371$, $p < .001$). Dit betekent dat ook hypothese 2, *Strikt gelovige christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan meer vrijzinnige christenen*, wordt bevestigd.

Tabel 3. Regressie van striktheid en liberale verworvenheden

	Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)	
	B	s.e.	B	s.e.
Constante	2.729***	.094	2.666***	.196
(x) Striktheid	-.155***	.014	-.146***	.014
(z ₁) Leeftijd			-.008***	.002
(z ₂) Man			-.150**	.063
(z ₃) Opleidingsniveau			.195***	.041
(z ₄) Inkomen			.115*	.056
Adjusted R ²	.162		.264	
N	592		592	

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$ (eenzijdig)

4.3 Kerkelijkheid

De derde hypothese ging over de kerkelijkheid van christenen. Tabel 4 – model 1 laat zien dat er een significante, negatieve relatie is tussen kerkelijke christenen en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -.715$, $t = -10.780$, $p < .001/2$). Dit betekent dat kerkelijke christenen afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden. Ook wanneer er gecontroleerd wordt voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen (Tabel 4 – model 2) is er een significante, negatieve relatie tussen de kerkelijkheid van christenen en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = -.656$, $t = -10.319$, $p < .001/2$). De kerkelijkheid van christenen verklaart voor 16.3 procent de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($F(1, 590) = 116.218$, $p < .001$). Ook wanneer de controlevariabelen worden meegenomen is het model significant, en verklaart het voor 25.5 procent de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($F(5, 586) = 41.363$, $p < .001$). Dit betekent dat ook hypothese 3, *Kerkelijke christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan buitenkerkelijke christenen*, wordt bevestigd.

Tabel 4. Regressie van kerkelijkheid en liberale verworvenheden

	Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)	
	B	s.e.	B	s.e.
Constante	2.123***	.045	1.940***	.180
(x) Kerkelijk	-.715***	.066	-.656***	.064
(z ₁) Leeftijd			-.006**	.002
(z ₂) Man			-.161**	.064
(z ₃) Opleidingsniveau			.208***	.042
(z ₄) Inkomen			.117*	.057
Adjusted R ²	.163		.255	
N	592		592	

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$ (eenzijdig)

4.4 Denominatie

De laatste hypothese die getest werd ging over de denominatie van christenen. Tabel 5 – model 1 toont een significante, positieve relatie tussen katholieke christenen en de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = .392$, $t = 5.520$, $p < .001/2$). Dit betekent dat katholieken positiever staan ten aanzien van liberale verworvenheden dan protestanten. Ook wanneer er gecontroleerd wordt voor leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen (Tabel 5 – model 2) is er een significante, positieve relatie tussen katholieke christenen en attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden ($B = .411$, $t = 6.212$, $p < .001/2$). Dit betekent dat hypothese 4a, *Katholieke christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan protestante christenen*, niet wordt bevestigd en hypothese 4b, *Protestante christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden, dan katholieke christenen*, wel. Echter lijkt het zo te zijn dat het effect sterk toeneemt wanneer de controlevariabelen worden toegevoegd; 17.4 procent van de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden wordt dan verklaard door het katholiek zijn ($F(5, 586) = 25.817$, $p < .001$), terwijl het katholiek zijn maar 4.7 procent van de attitudes verklaard wanneer er niet gecontroleerd wordt op leeftijd, gender, opleidingsniveau en inkomen ($F(1, 590) = 30.472$, $p < .001$).

Tabel 5. Regressie van denominatie en liberale verworvenheden

	Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)	
	B	s.e.	B	s.e.
Constante	1.575***	.053	1.516***	.195
(x) Katholiek	.392***	.071	.411***	.066
(z ₁) Leeftijd			-.009**	.002
(z ₂) Man			-.156**	.067
(z ₃) Opleidingsniveau			.206***	.044
(z ₄) Inkomen			.153**	.060
Adjusted R ²	.047		.174	
N	592		592	

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$ (eenzijdig)

4.5 Variatie binnen liberale verworvenheden

Uit bovenstaande resultaten is gebleken dat er verschillen zijn in attitudes tussen diverse groepen christenen. Naast deze variatie tussen groepen, kan het ook zo zijn dat er variatie zit in de verschillende thema's van liberale verworvenheden. Daarom zijn er met deze losse thema's ook regressies gedaan. De thema's zijn; vrijheid van seksualiteit, kwesties over leven of dood en gendergelijkheid. Omdat het buiten het bestek van het huidige onderzoek valt, zijn deze modellen te vinden in Appendix A, tabel 6. Wel zijn er enkele interessante resultaten gevonden waar kort op in wordt gegaan. De eerste regressies met gelovigheid als onafhankelijke variabele lieten zien dat christenen het meest afwijzend staan ten aanzien van kwesties over leven of dood. Daarna kwam het thema vrijheid van seksualiteit, en tenslotte gendergelijkheid. De effectgrootte van de regressie met gendergelijkheid was echter erg laag en daarnaast lijkt het effect van gelovigheid op attitudes ten aanzien van gendergelijkheid versterkt te worden door het toevoegen van controlevariabelen ($R^2 = .051$, $F(5, 1160) = 13.516$, $p < .001$). Interessant is dat het niet uit maakt of een christen strikt gelovig, kerkelijk of protestant is, zij staan altijd het meest afwijzend ten aanzien van het thema kwesties over leven of dood. Gevolgd door vrijheid van seksualiteit en gendergelijkheid. Echter is het bij alle regressies het geval dat het effect van striktheid, kerkelijkheid of katholiek op attitudes ten aanzien van gendergelijkheid sterk toeneemt wanneer controlevariabelen worden toegevoegd. Daarnaast valt het op dat kerkelijke christenen bij alle drie de thema's het meest afwijzend staan, in vergelijking met protestante christenen en strikte christenen. Het effect

voor kerkelijkheid op attitudes ten aanzien van kwesties over leven of dood is het grootst, daarna komt het effect van katholiek op deze attitudes en tenslotte het effect van mate van striktheid op de attitudes ten aanzien van kwesties over leven of dood. Dit is ook het geval bij de attitudes ten aanzien van vrijheid van seksualiteit en gendergelijkheid.

Deze resultaten laten zien dat de attitudes ten aanzien van kwesties over leven of dood het meest negatief zijn van de drie onderscheiden thema's, en bij alle drie de verschillende groepen christenen. Opvallend is dus dat het geen verschil maakt of een christen nou strikt gelovig, kerkelijk of protestant is; als hij afwijzender staat ten aanzien van liberale verworvenheden over het algemeen, staat hij ook altijd het meest afwijzend ten aanzien van het thema kwesties over leven of dood. Daarnaast is het effect van kerkelijkheid op de attitudes ten aanzien van deze thema's het grootst, gevolgd door het effect van katholiek en het effect van striktheid.

5. Conclusie en discussie

5.1 Conclusie

In dit onderzoek is er getracht een antwoord te vinden op de vraag *“Hoe verschillen diverse groepen christenen in hun houding ten aanzien van liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij, en hoe kan deze variatie verklaard worden?”* Deze onderzoeksvraag is gekozen omdat er uit eerder onderzoek van Achterberg et al. (2009) is gebleken dat christenen in ontkerkelijkte landen de publieke rol van religie graag zien toenemen. De vraag is wat dit betekent wanneer er gekeken wordt naar liberale waarden die verworven zijn in de Nederlandse maatschappij. Het kan namelijk zo zijn dat wanneer christenen afwijzend staan ten aanzien van liberale verworvenheden en vervolgens de publieke rol van religie toeneemt zoals christenen in Nederland dit graag zien, de verdeeldheid rondom deze morele kwesties groter wordt in Nederland. Dit zou dan weer kunnen leiden tot meer verdeeldheid in de politiek, en meer onbegrip tussen verschillende groepen in de Nederlandse samenleving.

In dit onderzoek zijn liberale verworvenheden als combinatie onderzocht, in tegenstelling tot eerder onderzoek waar veelal wordt gekozen om losse liberale waarden te onderzoeken. Denk daarbij aan onderzoek naar attitudes ten aanzien van homoseksualiteit, abortus of gendergelijkheid. Omdat deze liberale waarden in Nederland reeds verworven zijn in de maatschappij, is er besloten om te focussen op een combinatie van deze waarden. Uiteindelijk is er wel een kort inzicht gegeven in de variatie van attitudes ten aanzien van de

afzonderlijke liberale verworvenheden. Het eerste gevonden resultaat suggereert een verschil tussen christenen en niet-gelovigen; christenen staan afwijzender ten aanzien van liberale verworvenheden dan niet-gelovigen. Deze conclusie is in lijn met de bevindingen van onder andere Schwartz & Huismans (1995) en Saroglou et al. (2004) over de conflicterende waarden van religieuze ideeën en democratische waarden. Wanneer vervolgens gekeken wordt naar de attitudes van verschillende groepen binnen het christendom, is te zien dat strikt gelovige christenen, volgens de verwachting, afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden over het algemeen, dan meer vrijzinnige christenen. Ook kerkelijke christenen staan afwijzender dan buitenkerkelijke christenen, wat volgens de sociale controle theorie te verwachten viel. Deze drie bevindingen zijn in lijn met het van oudsher veronderstelde negatieve verband tussen religie en democratische waarden (bijvoorbeeld Bloom & Arikan, 2012; Rafiqi, 2019; Schwartz & Huismans, 1995; Vlas & Gherghina, 2012). Tot slot is er gekeken naar het verschil tussen katholieken en protestanten. Volgens het beroemde werk, *Suicide*, van Durkheim (1897; 1966) zijn katholieken meer afhankelijk van elkaar. Hierdoor kan het zo zijn dat er meer sociale controle is, en dat katholieken afwijzender staan ten aanzien van liberale verworvenheden. Echter, uit de resultaten is gebleken dat katholieken juist minder afwijzend staan ten aanzien van liberale verworvenheden, dan protestanten. Dit betekent dat er ondersteuning is gevonden voor de redenatie dat katholieken meer verbonden zijn met de maatschappij en een minder activistisch wereldbeeld hebben dan protestanten. Bij deze conclusie is wel een kanttekening te zetten; wanneer er gecontroleerd wordt voor gender, leeftijd, opleidingsniveau en inkomen lijkt het effect versterkt te worden door deze controlevariabelen. Naast verschillen tussen groepen christenen is het interessant om te zien of er ook verschillen zijn tussen de attitudes ten aanzien van afzonderlijke liberale verworvenheden. Uit deze analyses is gebleken dat christenen vooral afwijzend staan ten aanzien van kwesties over leven of dood en dat zij het minst afwijzend staan ten aanzien van gendergelijkheid. Het thema vrijheid van seksualiteit zit daar tussenin. Het maakt niet uit of een christen strikt gelovig, kerkelijk of protestant is, wanneer hij afwijzender staat ten aanzien van liberale verworvenheden over het algemeen, staat hij altijd het meest afwijzend ten aanzien van kwesties over leven of dood. Een kanttekening bij deze bevinding is echter wel dat de effectgroottes uit de regressies voor attitudes ten aanzien van gendergelijkheid erg laag waren. Wanneer gekeken wordt naar de verschillende groepen en hun attitudes ten aanzien van afzonderlijke liberale verworvenheden is te zien dat het effect van kerkelijkheid op de attitudes ten aanzien van kwesties over leven of dood, vrijheid van seksualiteit en

gendergelijkheid het grootst is, gevolgd door het effect van katholiek en het effect van striktheid op de attitudes ten aanzien van deze verschillende thema's.

Concluderend betekenen deze resultaten dat christenen in Nederland over het algemeen afwijzend staan ten aanzien van liberale verworvenheden, en dat vooral kwesties over leven of dood gevoelig liggen. Wanneer er gekeken wordt naar variatie binnen verschillende groepen in het christendom is te zien dat vooral strikt gelovigen, kerkelijke christenen en protestanten afwijzend staan ten aanzien van liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij. Dit betekent dat er niet alleen verschillen zijn tussen christenen en niet-gelovigen wat betreft de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden, maar dat deze verschillen er ook zijn tussen diverse groepen binnen het christendom. Het is dus belangrijk om niet alle christenen over één kam te scheren als het aankomt op bijvoorbeeld hun politieke voorkeuren en hun rol in de maatschappij ten aanzien van het naleven van liberale waarden.

5.2 Discussie

Ondanks de gevonden inzichten zijn er ook een aantal beperkingen van dit onderzoek te noemen. Een eerste mogelijke beperking is dat de respondenten in dit onderzoek face-to-face geïnterviewd zijn. Hierdoor kan het zo zijn dat de respondenten het niet durven aan te geven als zij afwijzend staan ten aanzien van een liberale waarde zoals bijvoorbeeld homoseksualiteit of abortus. Wanneer er dus sociaal wenselijke antwoorden gegeven zijn, kan dit van invloed zijn geweest op de validiteit van dit onderzoek.

Een volgende beperking is dat liberale verworvenheden gemeten worden aan de hand van vijf variabelen; homoseksualiteit, abortus, in-vitro fertilisatie, casual seks en euthanasie. Binnen deze algemene variabele liberale verworvenheden wordt er dus niet specifiek gekeken naar gendergelijkheid, terwijl dit wel een thema is die onderscheiden is wanneer er gekeken wordt naar de attitudes ten aanzien van losse liberale waarden. Er is hier voor gekozen uit praktisch oogpunt; in de dataset is geen soortgelijke variabele te vinden over gendergelijkheid, waardoor deze niet kon worden toegevoegd aan de algemene variabele liberale verworvenheden. Echter, uit de resultaten is gebleken dat christenen het minst afwijzend staan ten aanzien van gendergelijkheid. Dit zou dus kunnen betekenen dat wanneer gendergelijkheid wel toegevoegd was aan de algemene schaal, de resultaten een ander beeld geven over de attitudes van christenen ten aanzien van liberale verworvenheden over het algemeen. In vervolgonderzoek is het dus van belang dat ook gendergelijkheid wordt opgenomen wanneer er gekeken wordt naar liberale verworvenheden over het algemeen.

Een verdere suggestie voor vervolg onderzoek gaat over de verschillende groepen die bekeken zijn; in dit onderzoek is alleen gekeken naar gelovigen en niet-gelovigen. Echter zoals te zien is bij de operationalisering van de variabele gelovigheid, vallen er meerdere categorieën te onderscheiden wanneer het aankomt op gelovig zijn. Deze groepen zijn dan bijvoorbeeld atheïsten, spirituelen en agnosten. Het zou zo kunnen zijn dat deze groepen op een andere manier kijken naar democratische waarden, omdat de democratisch waarden niet zo erg in conflict zijn met hun ‘religieuze’ waarden als bij gelovigen. In vervolg onderzoek zou het dus interessant zijn om naast de attitudes ten aanzien van liberale verworvenheden van gelovigen en niet-gelovigen, ook de attitudes van groepen hier tussenin te bekijken. Daarnaast is er in dit onderzoek alleen gekeken naar christenen in Nederland, terwijl vijf procent van de Nederlandse bevolking zichzelf ziet als moslim (CBS, 2018). Ook zijn politieke partijen met een vooral islamitische achterban tegenwoordig niet meer weg te denken uit de tweede kamer. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de politieke partij Denk. Dit betekent dat het zo zou kunnen zijn dat niet alleen christenen graag de publieke rol van religie zien toenemen, maar dat ook moslims dit wensen. In vervolgonderzoek zou er dus gekeken moeten worden naar de mening van moslims over de publieke rol van religie, en daarnaast naar de attitudes van moslims in Nederland, om een completer beeld te krijgen over de mogelijke verdeeldheid rondom liberale verworvenheden in de Nederlandse maatschappij.

Ondanks deze beperkingen zorgen de resultaten van het onderzoek voor een inzicht in de attitudes van christenen ten aanzien van liberale verworvenheden. Er zijn niet alleen verschillen tussen de attitudes van christenen en de attitudes van niet-gelovigen ten aanzien van liberale verworvenheden, maar deze verschillen in attitudes zijn er ook tussen de diverse groepen binnen het christendom. De belangrijkste conclusie van dit onderzoek luidt dan ook dat christenen niet zomaar over één kam geschoren kunnen worden als het gaat om hun politieke voorkeuren en hun rol in de maatschappij als het aankomt op het naleven van liberale waarden.

Literatuur

- Adamczyk, A. (2008). The effects of religious contextual norms, structural constraints, and personal religiosity on abortion decisions. *Social Science Research*, 37(2), 657-672.
- Adamczyk, A., & Pitt, C. (2009). Shaping attitudes about homosexuality: The role of religion and cultural context. *Social Science Research*, 38(2), 338-351.
- Achterberg, P. H. J., Houtman, D., Aupers, S. D., de Koster, W., Mascini, P., & van der Waal, J. (2009). Dialectiek van secularisering: Hoe de afname van christelijke religiositeit samengaat met een sterkere nadruk op haar publieke belang in achttien westerse landen. *Sociologie*, 5(3), 324-342.
- Allport, G. W., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Arli, D., Badejo, A., & Sutanto, N. (2020). Exploring the effect of intrinsic religiousness, extrinsic religiousness, and religious fundamentalism on people's attitude towards lesbians and gays in Indonesia. *Journal of Religion, Spirituality & Aging*, 32(2), 118-134.
- Asal, V., Sommer, U., & Harwood, P. G. (2013). Original sin: A cross-national study of the legality of homosexual acts. *Comparative Political Studies*, 46(3), 320-351.
- Barkan, S. E. (2014). Gender and abortion attitudes: Religiosity as a suppressor variable. *Public Opinion Quarterly*, 78(4), 940-950.
- Bernhard, H., Fehr, E., & Fischbacher, U. (2006). Group affiliation and altruistic norm enforcement. *American Economic Review*, 96(2), 217-221.
- Bloom, P. B. N., & Arikan, G. (2012). A two-edged sword: The differential effect of religious belief and religious social context on attitudes towards democracy. *Political behavior*, 34(2), 249-276.
- Breault, K. D. (1986). Suicide in America: A test of Durkheim's theory of religious and family integration, 1933-1980. *American Journal of Sociology*, 92(3), 628-656.
- Bruce, S. (2002). *God is dead: Secularization in the West*. Oxford, England: Blackwell.
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2008). Weinig Nederlanders gaan regelmatig naar kerk of moskee. Geraadpleegd via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2008/24/weinig-nederlanders-gaan-regelmatig-naar-kerk-of-moskee>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2018). Meer dan de helft Nederlanders niet religieus. Geraadpleegd via <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/43/meer-dan-de-helft-nederlanders-niet-religieus>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2018). Wie is religieus en wie niet? Geraadpleegd via

- [https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/43/wie-is-religieus-en-wie-niet-](https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/43/wie-is-religieus-en-wie-niet)
- Cohen, A.B., Pierce Jr., J.D., Chambers, J., Meade, R., Gorvine, B.J. & Koenig, H.G. (2005). Intrinsic and extrinsic religiosity, belief in the afterlife, death anxiety, and life satisfaction in young Catholics and Protestants. *Journal of research in personality*, 39, 307-324.
- Dupuy, L. (2019, 6 januari). Honderden predikanten tekenen verklaring tegen homoseksualiteit. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd via <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/01/06/honderden-predikanten-tekenen-vertaling-tegen-homoseksualiteit-a3128033>
- Durkheim, E. (1966[1897]). *Suicide. A study in sociology*. New York: MacMillan.
- European Values Study. (2010). *European Values Study 2008 - The Netherlands*. GESIS Data Archive, Cologne. ZA4758 Data File Version 1.1.0, doi:10.4232/1.10155.
- Greeley, A. (1989). Protestant and Catholic: Is the analogical imagination extinct?. *American sociological review*, 54(4), 485-502.
- Gundelach, P. (2010). Democracy and denomination: democratic values among Muslim minorities and the majority population in Denmark. *Ethnic and Racial Studies*, 33(3), 426-450.
- Hildebrandt, A. (2015). Christianity, Islam and modernity: Explaining prohibitions on homosexuality in UN Member States. *Political Studies*, 63(4), 852-869.
- Hirschi, T., (1969). *Causes of Delinquency*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Hoffmann, J. P., & Johnson, S. M. (2005). Attitudes toward abortion among religious traditions in the United States: Change or continuity?. *Sociology of Religion*, 66(2), 161-182.
- Hul, L van 't. (2012). Abiding Atheism, Seeking Spirituality: Church apostasy and the reshaping of post-Christian identities in the Netherlands. Retrieved from: <https://bit.ly/2R5FiAh>
- Inglehart, R. F., Norris, P., & Welzel, C. (2002). Gender equality and democracy. *Comparative Sociology*, 1(3-4), 235-264.
- Jäckle, S., & Wenzelburger, G. (2015). Religion, religiosity, and the attitudes toward homosexuality—A multilevel analysis of 79 countries. *Journal of homosexuality*, 62(2), 207-241.
- Jelen, T.G., O'Donnell J. & Wilcox, C. (1993). A Contextual Analysis of Catholicism and Abortion Attitudes in Western Europe. *Sociology of Religion*, 54(4), 375-383.

- Klingorová, K., & Havlíček, T. (2015). Religion and gender inequality: The status of women in the societies of world religions. *Moravian Geographical Reports*, 23(2), 2-11.
- Koopmans, R. (2015). Religious fundamentalism and hostility against out-groups: A comparison of Muslims and Christians in Western Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 41(1), 33-57.
- Layman, G. C., & Green, J. C. (2006). Wars and rumours of wars: The contexts of cultural conflict in American political behaviour. *British Journal of Political Science*, 36(1), 61-89.
- Overheid.nl. (z.d.). Wettenbank: Algemene wet gelijke behandeling. Geraadpleegd via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0006502/2020-01-01>
- Overheid.nl. (z.d.). Wettenbank: Wet afbreking zwangerschap. Geraadpleegd via <https://wetten.overheid.nl/BWBR0003396/2020-03-19>
- Penya, L., Macaluso, S., & Bailey, G. (2016). The Attitudes Toward Gender Roles in Conservative Christian Contexts Scale: A Psychometric Assessment. *Review of Religious Research*, 58(1), 165-182.
- Protestantse Kerk in Nederland. (2019). *Nashville verklaring is pastoraal onverantwoord*. Geraadpleegd via <https://www.protestantsekerk.nl/nieuws/nashville-verklaring-is-pastoraal-onverantwoord>
- Rafiqi, A. (2019). A Clash of Civilizations? Muslims, Christians, and Preferences for Democracy. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 58(3), 689-706.
- Razaghi, M., Chavoshian, H., Chanzanagh, H. E., & Rabiei, K. (2020). Religious fundamentalism, individuality, and collective identity: A case study of two student organizations in Iran. *Critical Research on Religion*, 8(1), 3-24.
- Saroglou, V., Delpierre, V., & Dernelle, R. (2004). Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model. *Personality and individual differences*, 37(4), 721-734.
- Schnabel, L. (2016). Religion and gender equality worldwide: A country-level analysis. *Social Indicators Research*, 129(2), 893-907.
- Schwartz, S. H., & Huismans, S. (1995). Value priorities and religiosity in four Western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2), 88-107.
- Schwartz, S. H., & Sagie, G. (2000). Value consensus and importance: A cross-national study. *Journal of cross-cultural psychology*, 31(4), 465-497.
- Seguino, S. (2011). Help or hindrance? Religion's impact on gender inequality in attitudes and outcomes. *World Development*, 39(8), 1308-1321.

- Sherkat, D. E., & Wilson, J. (1995). Preferences, constraints, and choices in religious markets: An examination of religious switching and apostasy. *Social forces*, 73(3), 993-1026.
- Smidt, C., Kellstedt, L. A., & Guth, J. L. (Eds.). (2017). *The Oxford handbook of religion and American politics*. Oxford University Press
- Sondermeijer, V. (2019, 7 januari). Van der Staaij bevestigt steun voor omstreden Nashville verklaring. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd via <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/01/07/van-der-staaij-bevestigt-steun-voor-omstreden-nashville-verklaring-a3128127>
- Steenbergen, van, E. (2019, 9 juni). Kabinet praat zo min mogelijk over medische ethiek. *NRC Handelsblad*. Geraadpleegd via <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/06/09/kabinet-praat-zo-min-mogelijk-over-medische-ethiek-a3963124>
- Stepan, A. C., & Robertson, G. B. (2003). An "Arab" more than a "Muslim" democracy gap. *Journal of Democracy*, 14(3), 30-44.
- The Council on Biblical Manhood and Womanhood. (2017). *The Nashville Statement*. Geraadpleegd via <https://cbmw.org/nashville-statement/>
- Torgler, B., & Schaltegger, C. (2014). Suicide and religion: New evidence on the differences between Protestantism and Catholicism. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 53(2), 316-340.
- Tubergen van, T. (2015). *Introduction to sociology*. Utrecht, Nederland: Department of Sociology, Utrecht University.
- Ultee, W.C., Arts, W.A. & Flap, H.D. (2009). *Sociologie: Vragen, Uitspraken, Bevindingen*. Groningen/Houten: Noordhoff Uitgevers B.V.
- Vlas, N., & Gherghina, S. (2012). Where does religion meet democracy? A comparative analysis of attitudes in Europe. *International Political Science Review*, 33(3), 336-351

Appendix A

Tabel 6. Regressies met losse thema's liberale verworvenheden en gelovigheid, striktheid, kerkelijkheid en katholiek

	Vrijheid van seksualiteit				Kwesties over leven of dood				Gendergelijkheid			
	Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)		Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)		Model 1 (enkelvoudige regressie)		Model 2 (meervoudige regressie)	
	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.	B	s.e.
Constante	1.750***	.039	1.953***	.128	2.466***	.039	2.094***	.132	3.255***	.037	3.543***	.127
(x) Gelovig	-.601***	.049	-.448***	.048	-.753***	.049	-.639***	.049	-.226***	.047	-.251***	.048
(z ₁) Leeftijd			-.012***	.001			-.005**	.002			-.001	.001
(z ₂) Man			-.035	.045			-.091*	.046			-.091***	.045
(z ₃) Opleidingsniveau			.192***	.030			.232***	.030			.070**	.030
(z ₄) Inkomen			.000	.039			.081*	.039			-.143***	.038
Adjusted R ²	.111		.221		.165		.245		.019		.051	
N	1188				1173				1166			
Constante	1.751***	.083	2.124***	.175	2.602***	.089	2.311***	.127	3.196***	.085	3.638***	.188
(x) Striktheid	-.116***	.013	-.108***	.012	-.164***	.014	-.156***	.048	-.035**	.013	-.037**	.013
(z ₁) Leeftijd			-.011***	.002			-.004*	.001			-.002	.002
(z ₂) Man			-.047	.057			-.020	.045			-.181**	.061
(z ₃) Opleidingsniveau			.127***	.037			.174***	.030			.043	.040
(z ₄) Inkomen			.006	.051			.118*	.038			-.179***	.055
Adjusted R ²	.117		.216		.193		.260		.010		.041	
N	604				590				596			

Constante	1.317***	.040	1.595***	.159	1.927***	.044	1.565***	.179	3.049***	.042	3.459***	.173
(x) Kerkelijk	-.595***	.058	-.533***	.056	-.682***	.064	-.644***	.062	-.144**	.062	-.155**	.061
(z ₁) Leeftijd			-.009***	.002			-.003	.002			-.002	.002
(z ₂) Man			-.056	.056			-.030	.063			-.183**	.061
(z ₃) Opleidingsniveau			.139***	.037			.192***	.041			.048	.041
(z ₄) Inkomen			.010	.050			.111*	.056			-.181***	.055
Adjusted R ²	.145		.229		.160		.225		.008		.038	
N	604				590				596			
Constante	.849***	.046	1.246***	.170	1.400***	.051	1.136***	.194	2.866***	.045	3.281***	.177
(x) Katholiek	.346***	.062	.352***	.058	.374***	.069	.393***	.065	.211***	.061	.207***	.060
(z ₁) Leeftijd			-.012***	.002			-.005**	.002			-.002	.002
(z ₂) Man			-.052	.059			-.023	.066			-.181**	.061
(z ₃) Opleidingsniveau			.135***	.039			.190***	.043			.050	.040
(z ₄) Inkomen			.037	.052			.145**	.059			-.171***	.055
Adjusted R ²	.048		.165		.047		.137		.018		.047	
N	604				590				596			

*** $p < .001$, ** $p < .01$, * $p < .05$ (eenzijdig)